

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Т. Г. Яковлева (Ленінград)

Загибель Івана Богуна

Події, пов'язані з невдалим походом Яна Казимира на Русь у 1663—1664 рр., не привернули особливої уваги істориків. Вони виділили лише один факт — загибель Івана Богуна, героя визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.* Але при цьому якось забували, що з ним польська шляхта розправилася саме тому, що його дії перекреслили її плани.

Російські, українські та польські джерела містять скупі відомості про смерть Богуна. У літописах — Самовидця, Величка, Грабянки тощо¹ — про це не згадується, хоча сам похід Яна Казимира описується. Самовидець розповідає, що Богун у той час був наказним гетьманом². Про його загибель, як про факт, що вже мав місце, без зазначення часу, говорить лише Брюховецький у своєму універсалі від 23 березня 1664 р.³ Що ж до російських джерел, то ці матеріали базуються на показаннях недостатньо поінформованих «язиків». Так, твердження одного з них, що Богун сидів під арештом чотири дні⁴, суперечить фактам: тоді польське військо під командуванням короля стояло у відкритому полі, кожну хвилину чекаючи початку битви із загонами Брюховецького та Ромодановського, що підходили⁵. Таким чином, для з'ясування обставин загибелі Івана Богуна доводиться звернутися і до польських джерел.

Довідники⁶, а також М. І. Костомаров, В. Липинський та М. Н. Петровський⁷, що досліджували цей період, обмежуються стис-

* Іван Богун — один з видатних керівників визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Він був активним борцем проти загарбників у другій половині 50-х — на початку 60-х років XVII ст. Але так склалися обставини, що у 60-х роках Правобережна Україна фактично перебувала під владою королівства Польського. Козацтво, що було на цій території, було змушене у складі польського війська в 1663—1664 рр. узяти участь у його наступі на Лівобережну Україну. Івану Богуну довелося стати учасником цього походу. Король Ян Казимір віддав під його команду козацькі полки П. Тетері. Він розраховував використати военний талант Богуна і популярність у народі (див.: РЕІУ.— К., 1969.— Т. 1.— С. 169).

¹ Літопис Самовидця.— К., 1971.— 207 с.; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко...— К., 1851.— Т. II.— 612 с.; История о действиях презельной и от начала поляков кровавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— 432 с.

² Літопис Самовидця.— С. 93.

³ Памятники, издаваемые временной Киевской Комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1859.— Изд. 1.— Т. IV.— Ч. 3.— С. 423.

⁴ Марченко М. Борьба России и Польши за Украину (1654—1664).— К., 1941.— С. 112.

⁵ Obuchowicz M. Diariusz (wyd. M. Balinski).— Pamietniki historyczne do wyjasniania spraw publicznych w Polska XVII w.— Wilno, 1859.— S. 122—124; Poczet-Obdanicki J. W. Pamietnik, Biblioteka ordinacyi Krasinskiich.— Muzeum Konstantego Swidzinsiego.— Warszawa, 1877.— Т. 3.— S. 83; Chrapowicki J. A. Diariusz.— Warszawa, 1978.— S. 463—464.

⁶ Большая Советская энциклопедия // Изд. 3-е.— Т. 3.— С. 452; Советская историческая энциклопедия.— М., 1962.— Т. 2.— С. 511; Украинская Советская энциклопедия.— К., 1978.— Т. 1.— С. 503.

⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии.— СПб., М., 1882.— Т. 15.— С. 34—35; Lipinski W. Z dziejow Ukrainy.— Krakow, 1912.— S. 292; Петровський М. Іван Богун.— Рад. Україна.— 1941.— № 2.— С. 87; Петровський М. Іван Богун.— Саратов, 1942.— С. 15.

лим викладом фактів. У грудні 1663 р. Богун, призначений наказним гетьманом, очолив козаків, які ввійшли до складу армії короля Яна Казимира, що вирушила у похід. Під час облоги Глухова (кінець січня — початок лютого 1664 р.) він разом із своїми підлеглими повідомив мешканців цього міста про плани шляхти. Внаслідок цього облогу було зірвано. Це дало можливість зібрати сили для відсічі ворогу й зумовило невдале завершення походу Яна Казимира. Його військо відійшло до Новгород-Сіверського. Богун вів переговори з Ромодановським, який командував російською армією, домовляючись про оточення й повне знищення противника. Це стало відоме полякам. Богуна заарештували. Згодом його розстріляли (дехто твердить, що разом із прибічниками) під Новгородом-Сіверським 17 (27) лютого 1664 р.

Чи можна ще про щось дізнатися? Чи існує могила Богуна? Костомаров та Петровський у своїх дослідженнях спиралися на три польських джерела: літопис Єрлича, щоденники Обуховича та Почобут-Одланицького⁸. До них слід додати опублікований лише в 1978 р. щоденник Храповицького⁹.

Всі ці чотири автори були відомими діячами Речі Посполитої XVII ст. Єрлич (1597—1673) у молоді роки служив в армії під командуванням Жолковського. Згодом жив у Києві. Свій літопис він писав пізніше, коли перебував у монастирі.

Михал Леон Обухович був стражником Великого князівства Литовського, підкоморієм мозирським (потім і новгородським), полковником. Разом із своїм полком узяв участь у поході Яна Казимира у складі литовського війська. Двадцятичотирирічний Ян Владислав Почобут-Одланицький (1640—1703) теж був його учасником. Він походив з вельможної родини, щоправда, високого становища досяг пізніше. На противагу йому Ян Антоні Храповицький був уже підкоморієм смоленським, а в 1663—1664 рр. у складі війська — секретарем комісії по можливих переговорах з Москвою.

З цих чотирьох джерел у трьох похід Яна Казимира розписаний за днями. Але Обухович робить це лише до 8 (18) лютого й взагалі нічого не розповідає про смерть Богуна. Почобут-Одланицький свій «Пам'ятник», очевидно, писав пізніше, тому що про розстріл Виговського (це сталося 6 (16) березня) він згадав 8 (18) лютого¹⁰.

Лишається Храповицький, який вів докладний щоденник, детально описуючи ті чи інші події. Спираючись на свідчення цих авторів (слід сказати, що вони втрьох не суперечать один одному), можна встановити, що вранці 17 (27) лютого литовська армія переправилася через Десну й розташувалася під Новгородом-Сіверським¹¹, де вже був і король. Ян Казимір стояв табором у Chominie¹², біля нього — королівські війська. Литовська армія була біля монастиря, гетьман польний — у ньому самому, а козаки розмістилися у хатинках передмістя на другому боці міста¹³. Під час перестрілки із захисниками Новгород-Сіверського біля переправи були захоплені полонені й відправлені королю¹⁴. Вдень усі старшини були викликані на раду до Яна Казими-

⁸ Latopisiec albo kroniczka Jerlicza (wyd. K. W. Wojcicki).— Petersburg, 1853; Obuchowicz. Op. cit.; Poczubut-Odlanicki. Op. cit.

⁹ Chrapowicki. Op. cit. У XIX ст. було видано лише другу частину щоденника (починаючи з 1668 р.).

¹⁰ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.— S. 78.

¹¹ Ibid.— S. 80; Chrapowicki. Op. cit.— S. 461; Obuchowicz. Op. cit.— S. 121.

¹² Chrapowicki. Op. cit.— S. 461.

¹³ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.— S. 80; Obuchowicz. Op. cit.— S. 122. У Літопису Самовидця (с. 95) говориться про те, що король стояв у монастирі, але в даному випадку більш вірогідним є свідчення поляків. Тим більше, що після повернення до Новгород-Сіверського 3 (22) березня король дійсно зупинився у монастирі. (Chrapowicki. Op. cit.— S. 464; Obuchowicz. Op. cit.— S. 125).

¹⁴ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.— S. 80; Chrapowicki. Op. cit.— S. 461.

ра¹⁵. В той же день Храповицький і Почобут-Одланицький пишуть про арешт, а другий з них — і про смерть Івана Богуна¹⁶. Цікаво, що Храповицький, який перебував у монастирі¹⁷, не знав про загибель наказного гетьмана і тому фразу про його арешт взагалі вставив потім¹⁸. Почобут-Одланицький про цю подію розповів так: «Раптом відкрилася зрада полковника козаків його милості короля Богуна, якого відразу ж заарештували, а згодом одразу наказали вбити»¹⁹.

Таким чином, можна відповісти на наступне запитання — де загинув Іван Богун? У Chominie. До монастиря його не привозили, бо про це повинен був би знати Храповицький, який розмовляв у той же день з гетьманом, що повернувся з ради²⁰. А цей хроніст детально описував усі подробиці, включаючи навіть зміни в погоді. Іншого місця для утримання заарештованого Богуна не було: король із свитою розмістився у маленькому селищі. Схопити Івана Богуна могли лише на самій раді — єдиному місці, де біля нього не було відданих козаків. Там він мав бути присутній згідно із своїм званням.

Як же загинув Іван Богун? Вважалося, що його заарештували й розстріляли. Однак цю думку спростовує лист, надрукований майже сто років тому. Він не привернув увагу істориків. Це лист Яна Казимира до своєї дружини Марії Людовіки від 14 (24) березня (попередній, як указав він сам, відправлений 7 лютого (29 січня), тобто задовго до смерті Богуна.

Він пише: «Чутка, яка пройшла по Малій Польщі, що козаки й татари мене покинули, виявилася брехливою. Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогами, обіцяючи приєднатися до них, якщо доведеться битися: але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката, ...але господь покарав його інакше»²¹.

На неспростовні докази вина Богуна вказує і Єрлич²². Найцікавішим є свідчення короля про те, що полякам не вдалося заарештувати Івана Богуна. Він був сміливою й сильною людиною і не дався б їм живим. (Досить згадати епізод битви під Вінницею, коли ляхи начебто вже і схопили його. Хорунжий вдарив його державним прапором по голові, але він вирвався і врятувався)²³. Ніхто з польських хроністів не пише про те, що ж відбулося насправді. Туманна фраза короля лише підтверджує те, що Богуна було вбито. Єрлич, який, очевидно, користувався даними Чернецького, або не знав, або навмисно не згадав подробиці смерті Богуна. Це ж можна сказати й про Храповицького. Мабуть, те, що відбулося після спроби заарештувати наказного гетьмана, не робило честі членам ради, які, очевидно, самі виконали роль катів, рятуючи власне життя.

¹⁵ Ibid.—S. 462; Poczubut-Odlanicki. Op. cit.—S. 80.

¹⁶ Chrapowicki. Op. cit.—S. 462; Poczubut-Odlanicki. Op. cit.—S. 81.

¹⁷ Chrapowicki. Op. cit.—S. 461.

¹⁸ Ibid.—S. 462 (Приписує було, очевидно, зроблено не 27.II, а після того, як почато запис,—28.II. Храповицький звичайно закінчував день описом погоди. 27.II він до цього додав ще розповідь про укріплення Новгород-Сіверського, але про арешт Богуна він пише між рядками, коли місця між записами 27.II та 28.II вже не було.

¹⁹ Poczubut-Odlanicki. Op. cit.—S. 81.

²⁰ Chrapowicki. Op. cit.—S. 462. А під час тимчасового відступу поляків у монастир увійшли козаки Богуна. (Ibid.—S. 464).

²¹ Listy Jana Kazimirza do Maryi Ludowiki (wyd. Czarmak).—Kwartalnik Historyczny.—1891.—S. 22.

²² Jerlicz. Let.—T. 2.—S. 90.

²³ Annalium Poloniae ab obitu Vladislava IV, Climacteres Scriptorum Vespasiano a Kochovo Kochowski.—Vol. 1.—S. 229; Kochowski W. Pamietniki do panowania Zigmunta III, Wladislawa IV i Jana Kazimirza.—Warszawa, 1846.—T. 2.—S. 165; Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. Diaryusze, relacye, pamietniki i t. p.—Krakow, 1845.—T. 2.—S. 70.

Виникає запитання, а чому козаки спокійно поставилися до загибелі свого ватажка? Напевно, шляхтичі приховали цей факт навіть від свого оточення. Про це не знав Обухович, який у щоденнику більше не пропустив жодної події, а також Потоцький, підстольник коронний, який 19 (29) лютого 1664 р. у листі до Є. Любомирського, великого маршала, гетьмана польного коронного, детально описав події під Глуховим, Севськом, Новгород-Сіверським²⁴.

Що ж це за місце Шотіп, де відбулася трагічна подія? Литовське військо, одержавши звістку про наближення бойових частин під командуванням Ромодановського та Брюховецького, швидко рухалося на допомогу до короля з півночі, від Стародуба. Воно переправилося на лівий берег Десни, пройшло повз Новгород-Сіверський. Його передові загони зустріли Яна Казимира вже на правому березі. Храповицький пише, що Шотіп був біля річки²⁵. У двох щоденниках вказана точна відстань від табору короля до Новгорода-Сіверського — $\frac{1}{2}$ милі²⁶. Свого часу існували й різні виміри її довжини, але Храповицький навів таку цифру: відстань від Новгорода-Сіверського до Воронежа на Чернігівщині — 4 милі²⁷. Цей шлях дорівнює 40 км, а на відстані 8 км від першого з них знаходиться с. Комань²⁸. Основний шлях там створює прямий кут. По існуючій дорозі від монастиря до цього села — близько 5 км. Воно розкинулося на південь від Новгорода-Сіверського на березі Десни (що відповідає тим указівкам цитованих вище щоденників, на сторінках яких ідеться про місце перебування короля).

Отже, можна припустити, що це село Комань і є місцем загибелі Івана Богуна, де його, очевидно, поспіхом закопали (може, навіть члени ради). Яку таємницю ховає крутий схил, що відділяє Комань від Новгорода-Сіверського? Чи можна відшукати могилу героя визвольної війни українського народу? Поки ці запитання лишаються відкритими.

Одержано 25.11.85.

²⁴ Zbiór pamiątek do dziejów polskich (wyd. Wład. Stan. de Broel-Plater).— Warszawa, 1859.— Т. IV.— С. 154—155.

²⁵ Храповицький. Оп. cit.— С. 461.

²⁶ Ibid.; Пoczobut-Odlanicki. Оп. cit.— С. 80.

²⁷ Храповицький. Оп. cit.— С. 462.

²⁸ Історія міст та сіл Української РСР // Черніг. обл.— К., 1983.— Т. 13.— С. 510.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).